

Η συμβολή του φακέλου των Θρησκευτικών της Δ' Δημοτικού στην αποδοχή της διαφορετικότητας στο πλαίσιο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης

Παπανικολάου Μαριγώ

Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Δ. Σ. Κοσμίου Κομοτηνής
papmary@sch.gr

Περίληψη

Το σχολείο δεν αποτελεί ένα χώρο ηθικά ουδέτερο, ούτε είναι χώρος χωρίς αξίες. Ως εκ τούτου και μέσα στο πλαίσιο της θεσμοθέτησης του πολλαπλού βιβλίου, η παρούσα εργασία ερευνά, με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, τον διαπολιτισμικό προσανατολισμό του φακέλου του μαθήματος των Θρησκευτικών για την Δ' Δημοτικού και πώς αυτός μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές στην αποδοχή της διαφορετικότητας. Αρχικά εντοπίζονται οι αναφορές που αναδεικνύουν διαπολιτισμικά στοιχεία, τα οποία κωδικοποιούνται, αναρτώνται στον πίνακα ποσοτικής ανάλυσης και σχολιάζονται στην ποιοτική ανάλυση που ακολουθεί. Η διαπολιτισμική διάσταση του εγχειριδίου αναδεικνύεται μέσα από το κάθε κεφάλαιό του, αλλά και η προσφορά του στην πλήρωση του ελλείμματος της αποδοχής της διαφορετικότητας, που ενδεχομένως να παρουσιάζουν κάποιοι μαθητές, είναι σημαντική.

Λέξεις κλειδιά: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, διαφορετικότητα, διδασκαλία Θρησκευτικών

Εισαγωγή

Όλες οι προσπάθειες που γίνονται σήμερα στην Ελλάδα, στο σχολικό περιβάλλον, σχετικά με τους μαθητές με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, βασίζονται κυρίως στην εμπειρία των εκπαιδευτικών να αντιμετωπίζουν διάφορες και διαφορετικές καταστάσεις σε γνωστικό και ενταξιακό επίπεδο των μαθητών. Το εκπαιδευτικό σύστημα δεν διαθέτει, τη δυνατότητα να ανταποκριθεί στην ομαλή προσαρμογή των μαθητών στο εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας και φυσικά στην κοινωνία της Ελλάδας. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να μεριμνήσουν ώστε να μην περιθωριοποιηθούν οι μαθητικοί πληθυσμοί αυτοί, αλλά να ενθαρρυνθούν να συμμετέχουν σε δράσεις ανεξάρτητα από το χρώμα, τη φυλή, τη γλώσσα, την προέλευση ή τις πολιτισμικές τους καταβολές (Σγούρα, Μάνεσης & Μητροπούλου, 2018).

Μία από τις καινοτομίες που μπορούν να αλλάξουν τη φιλοσοφία του σχολείου και τη μαθησιακή διαδικασία είναι η θεσμοθέτηση του πολλαπλού βιβλίου. Με αυτό οι εκπαιδευτικοί έχουν το δικαίωμα της επιλογής του εγχειριδίου που επιθυμούν ανάμεσα στα εγκεκριμένα συγγράμματα, που ορίζει το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Επιπλέον, τόσο οι μαθητές όσο και οι εκπαιδευτικοί, θα έχουν την ευκαιρία να χρησιμοποιούν συμπληρωματικά ψηφιακό υλικό σχετικό με την εκπαίδευση. Σε αυτό το μαθησιακό πλαίσιο οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να έχουν την ευκαιρία να επιλέξουν εγχειρίδια, τα οποία προσανατολίζονται στον πλουραλισμό και στην αποδοχή της διαφορετικότητας. Με την παρούσα εργασία αναδεικνύεται η παιδαγωγική αξία ενός εγχειριδίου, το οποίο, αν και αποσύρθηκε με την ανανέωση των Προγραμμάτων Σπουδών για τα Θρησκευτικά το 2020, μπορεί να αποτελεί μελλοντική επιλογή των εκπαιδευτικών, οι οποίοι θεωρούν πως οι μαθητές τους παρουσιάζουν έλλειμμα στην αποδοχή της διαφορετικότητας.

Η διδασκαλία στο πλαίσιο της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης

Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Διαφορετικότητα, σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη (2002), σημαίνει το να διαφέρει κάποιος από τους άλλους, είτε στα χαρακτηριστικά, είτε στην καταγωγή, είτε ακόμη στις επιλογές του, κ.λ.π.. Ο όρος διαφορετικότητα περιέχει επίσης και την έννοια της αποδοχής

και της προστασίας των πολυμορφικών εξωτερικά χαρακτηριστικών του ανθρώπου (IRED, 2012). Η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί σημαντική διαστάση της διαφορετικότητας, η οποία αναδεικνύεται ως ένα κύριο γνώρισμα του σύγχρονου σχολείου (Θεοδοσιάδου, 2015).

Τις τελευταίες δεκαετίες οι πολίτες της χώρας μας βρέθηκαν αντιμέτωποι με πρωτόγνωρες καταστάσεις. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην μετανάστευση, στην επιβολή του μοντέλου μιας διεθνοποιημένης, κοινωνίας λόγω οικονομικών συγκυριών, αλλά και στην έλευση της παγκοσμιοποίησης, που άλλαξε τον κόσμο και την οπτική γωνία που τον βλέπουμε εμείς (Γεωργιογιάννης, 2008). Οι αλλαγές αυτές βοήθησαν στην μετατροπή της ελληνικής κοινωνίας σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία που έχει να αντιμετωπίσει νέα προβλήματα. Τα προβλήματα γενικά που απασχολούν τις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες και κατά συνέπεια τα συστήματα εκπαίδευσής τους, όπως είναι η διεύρυνση των ανισοτήτων, η εσωστρέφεια, οι προκαταλήψεις, η ξενοφοβία ή ο ρατσισμός, απαιτούν την εύρεση δραστικών λύσεων και τον προγραμματισμό δραστικών μέτρων για την αντιμετώπισή τους (Ευαγγέλου, 2007).

Η δημιουργία συνθηκών αποδοχής του πλουραλισμού και της ετερότητας ως γνωρίσματα της κοινωνικής πραγματικότητας, βασίζεται στο σύστημα εκπαίδευσης. Η διαδικασία αλλαγής της εκπαίδευσης η οποία θα προσανατολίζεται στον γλωσσικό πλουραλισμό και στον πλουραλισμό των πολιτισμικών κεφαλαίων, απαιτεί τον παραγκωνισμό του παραδοσιακού μονοπολιτισμικού και μονογλωσσικού χαρακτήρα της και τον επανακαθορισμό της έννοιας «γενική παιδεία» με οδηγό τον πλουραλισμό και τη διαφορετικότητα (Γκόβαρης, 2004).

Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή του προβληματισμού και της διαχείρισης των παραπάνω προκλήσεων της αγωγής, οι οποίες σχετίζονται με την πολυπολιτισμικότητα των σύγχρονων κοινωνιών. Η Διαπολιτισμική Εκπαίδευση αναδεικνύει και στηρίζει το «διαφορετικό πολιτισμικό κεφάλαιο» των μαθητών αυτών (Δαμανάκης, 1997). Οι διεθνείς οργανισμοί προωθούν την εφαρμογή των αρχών της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης. Η UNESCO αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Αυτή αναφέρει ότι στο σύγχρονο ρόλο του Οργανισμού περιλαμβάνεται και η προσπάθεια εύρεσης παγκόσμιων οραμάτων που αφορούν στον αλληλοσεβασμό και στη βιώσιμη ανάπτυξη των λαών. Η UNESCO δείχνει ενδιαφέρον για τον σεβασμό και τις κοινές αξίες κάθε πολιτισμού των λαών (UNESCO, 2000).

Το σχολικό εγχειρίδιο

Ένα εργαλείο που ίσως αποτελεί το μοναδικό μέσο διδασκαλίας που θεωρήθηκε στο πέρασμα του χρόνου το κυριότερο διδακτικό υλικό, είναι το σχολικό εγχειρίδιο (Αχλīs, 1996). Αυτό οριοθετεί το περιεχόμενο της διδασκαλίας, αποτελεί πηγή πληροφοριών (Δημάση, 2004), αποτελεί το πιο σημαντικό μέσο για την υλοποίηση των στόχων του προγράμματος σπουδών (Βρεττός & Καψάλης, 1999) και περιλαμβάνει την πλέον αποδεκτή και έγκριτη γνώση (Δημάση, 2004). Οι Luke, Castell & Luke (1989) ισχυρίζονται ότι η «αυθεντία» των εγχειριδίων δεν προκύπτει μόνο από το είδος του κειμένου τους, αλλά και από το γεγονός ότι αποτελούν θεσμό. Άρα, εφόσον τα σχολικά εγχειρίδια είναι τμήμα της σχολικής ζωής των μαθητών, το διδακτικό τους υλικό θεωρείται ως κάτι που δεν αμφισβητείται, κάτι που δεν επιδέχεται κριτική. Το σχολικό εγχειρίδιο εκτός του ότι είναι το βασικό μέσο της εκπαιδευτικής διαδικασίας και το κυριότερο σημείο αναφοράς της μάθησης των μαθητών, είναι επίσης και η πιο σημαντική πηγή που καταφέρνει να προκαλέσει συζητήσεις στην ολομέλεια της τάξης (Gilbert, 1989).

Το σχολικό εγχειρίδιο θεωρείται ένα σημαντικό εργαλείο με τη βοήθεια του οποίου συντελείται η διαδικασία της κοινωνικοποίησης του παιδιού, δεδομένου ότι στη σύγχρονη εποχή, αυτή ανατίθεται στο σχολείο, το οποίο δεν θεωρείται αξιολογικά ουδέτερο και έτσι τα σχολικά εγχειρίδια είναι φορείς ιδεολογίας (Φραγκουδάκη, 1978 · Ανθογαλίδου, 1989). Ο ρόλος του σχολείου και σύμφωνα με τα παραπάνω κατ' επέκταση ο ρόλος του σχολικού εγχειριδίου, δεν σταματά στη μετάδοση γνώσεων, οι οποίες είναι χρήσιμες για την ένταξη

του ατόμου στην κοινωνία, και για την επαγγελματική του σταδιοδρομία, αλλά επιτελεί και μια σημαντικότερη λειτουργία: «*συμβάλλει στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής, παίζει δηλαδή ένα ρόλο ενοποιητικό με τη μεταβίβαση κοινών αξιών, κανόνων, πίστewων και πεποιοτήσεων στα υποκοινωνικοποίηση νεαρά μέλη της κοινωνίας*» (Νόβα-Καλτσούνη, 1996).

Η διδασκαλία και το εγχειρίδιο των Θρησκευτικών

Το μάθημα των Θρησκευτικών, κατά την άποψη του Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, έχει να αντιμετωπίσει νέες προκλήσεις, «*να ισχυροποιήσει τα εκπαιδευτικά του θεμέλια, να υπερβεί τη μονοφωνία και την όποια ομολογιακή φυσιογνωμία του, να καταστεί ένα υποχρεωτικό μάθημα που θα αφορά όλους τους μαθητές του ελληνικού σχολείου ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή μη δέσμευσή τους*» (Οδηγός Εκπαιδευτικού: 36).

Τα προγράμματα Σπουδών για τα Θρησκευτικά στα οποία στηρίζεται η συγγραφή του υπό μελέτη εγχειριδίου, προωθούν την αναβάθμιση του μαθήματος, παράλληλα με το παρόν εκπαιδευτικό σύστημα, χωρίς να το παραγκωνίζουν ή να το αλλάζουν. Αυτά είναι ικανά να προσφέρουν διδακτικά εφόδια στον εκπαιδευτικό, ώστε να καταστεί ικανός να αναδείξει την παιδαγωγική χρησιμότητα του εν λόγω μαθήματος, με επίκεντρο την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση σε διάλογο με τις παραδόσεις άλλων θρησκειών στο πλαίσιο των αναγκών του σύγχρονου κόσμου, ο οποίος μεταβάλλεται συνέχεια. Τα ανανεωμένα Προγράμματα Σπουδών δεν έχουν κανένα ίχνος προσηλυτιστικού, στοχεύουν όμως στο να αποκτήσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες εκείνα τα εφόδια, τα οποία τους είναι χρήσιμα στην συνύπαρξη με άλλους, σε μια κοινωνία χωρίς φανατισμό και προκαταλήψεις (Γιαγκάζογλου, 2017). Ως ιδιαίτερα σημαντικό κρίνεται το εύρημα από την έρευνα των Κουκουνάρα- Λιάγκη & Γκρίλη (2019), σύμφωνα με το οποίο τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία τάση «*η διδασκαλία να αγγίζει τη ζωή των μαθητών/τριών*». Όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι, η βιωματική μάθηση που εφαρμόζεται, αποτελεί τη δικλείδα ασφαλείας της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης με την οποία νοηματοδοτείται θρησκευτικά η εμπειρία των μαθητών/τριών.

Στην Ελλάδα το σχολικό εγχειρίδιο, το οποίο δεν μπορεί να επιλέξει ο εκπαιδευτικός, βρίσκεται στο επίκεντρο της διδασκαλίας, προκαθορίζει τη μορφή της σχολικής δουλειάς, χρησιμοποιείται για να υποστηρίξει το Αναλυτικό Πρόγραμμα, παρουσιάζει στους μαθητές το κοινωνικό γίγνεσθαι, καθοδηγεί, οργανώνει και διαφοροποιεί τη διδασκαλία, βοηθά τους μαθητές και τις μαθήτριες να εμπεδώσουν τη διδακτέα ύλη, δραστηριοποιεί τα κίνητρα για μάθηση και τέλος κοινωνικοποιεί τα παιδιά. Η επίσημη πολιτική άλλων χωρών δίνει τη δυνατότητα στον εκπαιδευτικό να αποφασίζει πιο εγχειρίδιο θα επιλέξει με το οποίο θα εργαστεί στην τάξη του. (Μαστροθανάσης, 2010).

Οι εικόνες του βιβλίου του μαθητή μπορούν να αποτελέσουν εποπτικό υλικό, να βοηθήσουν τους μαθητές και τις μαθήτριες να αγαπήσουν το βιβλίο με απώτερο σκοπό να ενισχύσουν τη βιβλιοφιλία, να ασκήσουν τη φαντασία και την αισθητική τους, να πλουτίσουν τα βιώματά τους, να καλλιεργήσουν τις αισθήσεις και να βελτιώσουν την παρατηρητικότητά τους. Η διδακτική αξία της εικονογράφησης εξαρτάται από τις συνθήκες χρήσης της και από τον τρόπο που ο εκπαιδευτικός θα τη χρησιμοποιήσει. Σε κάθε περίπτωση δεν είναι μία απλή υπόθεση, αλλά χρειάζεται μεθοδολογική προσέγγιση, ώστε να μπορεί να συμβάλει στη μάθηση (Μαστροθανάσης, 2009). Ιδιαίτερα η εικονογράφηση που περιέχεται συνήθως στα σχολικά εγχειρίδια των Θρησκευτικών, παρουσιάζει ένα ξεχωριστό παιδαγωγικό ενδιαφέρον διότι οι εικόνες απευθύνονται, κυρίως, στο συναίσθημα (Gerard & Roegiers, 1993).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αναμενόμενο είναι τα σχολικά εγχειρίδια, φυσικά και αυτά του μαθήματος των Θρησκευτικών, να εξυπηρετούν τις σύγχρονες απαιτήσεις της κοινωνίας και τις ανάγκες της εκπαίδευσης. Στην εποχή μας γίνεται λόγος για «*διοίκηση σε πλουραλιστικό κράτος, για πλουραλιστική κοινωνία, για πλουραλιστική αγωγή και κατ' επέκταση για πλουραλιστικό λόγο, για πολυφωνία για θρησκευτικό πλουραλισμό, κ.λ.π.*» (Περσελής, 2007). Τα σύγχρονα εγχειρίδια του μαθήματος των Θρησκευτικών και τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα, εκσυγχρονισμένα πλέον, μεταφέρουν τις προτάσεις του

Χριστιανισμού διαβιβάζοντας ένα υπερφυλετικό μήνυμα, το οποίο συμφωνεί με τις ανάγκες της νέας εποχής, στην πολυπολιτισμική σύγχρονη κοινωνία και προβάλλει τον πανανθρώπινο χαρακτήρα της διδασκαλίας του Χριστού (Γιαγκάζογλου, 2013).

Εν κατακλείδι, από το το σχολικό εγχειρίδιο του μαθήματος των Θρησκευτικών ζητείται να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της σύγχρονης θρησκευτικής εκπαίδευσης, η οποία στοχεύει στον «*θρησκευτικό γραμματισμό*», που οφείλει να προτάσσει και να εξυπηρετεί τις σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες, όπως για παράδειγμα ο πολιτισμικός εγκλιματισμός του μαθητή στην πραγματικότητα που βιώνει η κοινωνία μέσα στην οποία ανήκει. Ο θρησκευτικός αυτός γραμματισμός στηρίζεται στις αρχές της παιδαγωγικής επιστήμης και θέτει στόχο την καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης των παιδιών παρέχοντας σε αυτά γνώσεις, αξίες και στάσεις ζωής για τις θρησκείες και από τις θρησκείες, ακολουθώντας μια «*διερευνητική, ερμηνευτική και διαλογική μαθησιακή προσέγγιση*» (Πρόγραμμα Σπουδών, 2014). Πρακτικά, η ανάδειξη των αξιών στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας του σχολείου γίνεται αρχικά μέσω του εκπαιδευτικού προγράμματος, που εμπεριέχει και αναδεικνύει την αντίστοιχη βούληση της οργανωμένης κοινωνίας όπως αυτή αποτυπώνεται στην εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική (Νόβα-Καλτσούνη, 1996). Δεν πρέπει να ξεχνάμε όμως ότι η διδασκαλία των αξιών δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στο Αναλυτικό Πρόγραμμα, αλλά «*είναι ένα δίκτυο σχέσεων που εξαπλώνεται από την τάξη σε όλο το σχολείο, στους γονείς και γενικά στην κοινωνία*» (Terence, Ron & Neville, 2010).

Προϋπάρχουσες έρευνες για τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών

Μία σχετική με το θέμα έρευνα Ανάλυσης Περιεχομένου σχολικών εγχειριδίων του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι αυτή του Στράντζαλη, που παρουσιάστηκε στη Θεσσαλονίκη το 2016 στο συνέδριο με θέμα «*Σχολική Βία και Εκφοβισμός*». Σε αυτή ο ερευνητής μελετά τη «*συμβολή του διδακτικού αντικείμενου του μαθήματος των θρησκευτικών στην πρόληψη και αντιμετώπιση της σχολικής βίας*». Μελετώντας τη συγκεκριμένη έρευνα, μπορεί να αντιληφθεί κανείς ότι έννοιες που αφορούν στην επιθετικότητα και τα αποτελέσματά της, συμπεριλαμβάνονται στην διδακτέα ύλη του μαθήματος των Θρησκευτικών, αποτελούν αντικείμενο διδασκαλίας από τους εκπαιδευτικούς και δημιουργούνται έτσι οι συνθήκες πρόληψης και αντιμετώπισης του σχολικού εκφοβισμού.

Επίσης, στην έρευνα της Παπανικολάου, που εκπονήθηκε το 2019 με θέμα «*Η πρόληψη του σχολικού εκφοβισμού – Αξιοποιώντας τις αξίες που αναδεικνύονται από το Φάκελο του Μαθήματος των Θρησκευτικών για την Γ' Δημοτικού*», προσεγγίζονται οι αξίες της διαπολιτισμικότητας και της αποδοχής της διαφορετικότητας, και ο τρόπος που αυτές μπορούν να υιοθετηθούν από τους μαθητές και τις μαθήτριες κατά τη διαδικασία της διδασκαλίας των Θρησκευτικών. Επιπλέον, διατυπώνονται απόψεις που αφορούν στον τρόπο που αυτές επηρεάζουν τις πεποιθήσεις τους και μπορούν να αλλάξουν τις συμπεριφορές τους με απώτερο σκοπό την πρόληψη και την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού.

Η έρευνα

Προβληματική Μελέτης – Μεθοδολογία

Η αξία της αποδοχής της διαφορετικότητας στο πλαίσιο της ειδικής αγωγής και της διαπολιτισμικότητας που υιοθετούν οι μαθητές μέσα από τον φάκελο των Θρησκευτικών της Δ' Δημοτικού, αποτελεί την προβληματική μελέτης της παρούσας εργασίας. Στόχος της είναι ο εντοπισμός των διαπολιτισμικών στοιχείων, αλλά και αυτών που αφορούν στην αναπηρία. Η μέθοδος έρευνας που ακολουθήθηκε είναι αυτή της Ανάλυσης Περιεχομένου. Επίσης η παρούσα εργασία επιχειρεί να ερμηνεύσει σύντομα τα ποσοτικά δεδομένα που εντοπίζονται κατά την έρευνα.

Τα βασικά πλεονεκτήματα αυτής της μεθόδου είναι η σαφήνεια, η πληρότητα, η σύγκριση και η γενίκευση. Τα κύρια μειονεκτήματά της είναι ότι η μέθοδος αυτή είναι σχολαστική, χρονοβόρα και κοπιαστική.

Τα βασικά στάδια διεξαγωγής της μεθόδου ανάλυση περιεχομένου, είναι:

- Η διατύπωση του θέματος ή του προβλήματος
- Η ανάπτυξη της προβληματικής ή των υποθέσεων
- Ο προσδιορισμός των εντύπων και ο τόπος αναζήτησής τους
- Ο καθορισμός των λημμάτων ως μονάδων μέτρησης
- Η κωδικοποίηση των λέξεων ή φράσεων κλειδιών» (Τσιπλητάρης & Μπαμπάλης, 2006).

Η ποιοτική ανάλυση δεν ενδιαφέρεται για το περιεχόμενο όσο για το περιεχόμενο ως αντανάκλαση βαθύτερων φαινομένων, που αναζητούνται στο μη έκδηλο περιεχόμενο. Και για αυτό χρησιμοποιεί λιγότερο τυποποιημένες κατηγορίες και κριτήρια ανάλυσης (Αχλη, 1983).

Ακολουθήθηκε για την εφαρμογή της Ανάλυσης Περιεχομένου η παρακάτω διαδικασία:

Καθορισμός και παρουσίαση του υλικού: Μελετήθηκε ο φάκελος του μαθήματος των Θρησκευτικών του μαθητή της Δ' Δημοτικού, «Ανακαλύπτουμε εικόνες, πρόσωπα και ιστορίες».

Δειγματοληψία: Μελετήθηκαν τόσο τα 120 κείμενα του εγχειριδίου όσο και οι 197 εικόνες του. Από αυτά τα κείμενα και από αυτές τις εικόνες επιλέχτηκε ένα σημαντικό μέρος των πηγών, 33 κείμενα και 56 εικόνες, οι οποίες θεωρούμε πως αναδεικνύουν άμεσα ή έμμεσα την αξία της αποδοχής της διαφορετικότητας. Τα κείμενα και οι εικόνες που δεν καταγράφονται στην ποιοτική και στη ποσοτική ανάλυση στηρίζουν τους γνωστικούς στόχους του εγχειριδίου και αναδεικνύουν διαφορετικές αξίες από αυτές της διαπολιτισμικότητας και γενικά της αποδοχής της διαφορετικότητας.

Αποδελτίωση του υλικού: Καταγράφηκαν 89 δελτία. Σε αυτό το στάδιο, το κείμενο και η εικόνα ορίστηκαν ως μονάδες της έρευνας. Η οποιαδήποτε γραπτή αναφορά που περιέχεται στο εγχειρίδιο, θεωρείται κείμενο, άσχετα με το έκτασή της και οτιδήποτε καταγράφεται στην εικονογράφηση του εγχειριδίου-σκίτσα, φωτογραφίες, κ. ά, θεωρείται εικόνα.

Κωδικοποίηση: Τα ευρήματα ομαδοποιήθηκαν και οδήγησαν στην κατηγοριοποίηση. Η ομαδοποίηση πραγματοποιήθηκε με κριτήριο την εκπλήρωση του στόχου του κάθε κειμένου και της κάθε εικόνας. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της έρευνας, εντοπίστηκαν κείμενα και εικόνες, που εξυπηρετούν απλά γνωστικούς στόχους του αναλυτικού προγράμματος, ή στόχους που αφορούν στην υιοθέτηση διάφορων αξιών, αλλά και κείμενα και εικόνες που αναδεικνύουν την αποδοχή της διαφορετικότητας. Τέτοιου είδους ευρήματα είναι αυτά που καλλιεργούν στο παιδί την ενσυναίσθηση, αναδεικνύουν την αλληλεγγύη των λαών, την ισότητα των ανθρώπων και υποστηρίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε όλο τον πλανήτη. Η κατηγοριοποίηση βασίστηκε στην τελευταία ομάδα κειμένων και εικόνων, καθώς η παρούσα έρευνα αφορά στον εντοπισμό διαπολιτισμικών στοιχείων του εγχειριδίου και της αξίας της αποδοχής της διαφορετικότητας γενικότερα.

Ανάλυση: Σύμφωνα με την υπόθεση της έρευνας, στο τελευταίο αυτό στάδιο πραγματοποιήθηκε η ποσοτική και ποιοτική ερμηνεία των ευρημάτων.

Αποτελέσματα: Στην Ποσοτική Ανάλυση γίνεται μία προσπάθεια καταγραφής, με απόλυτους αριθμούς, των δελτίων που προέκυψαν από την κατηγοριοποίηση. Σε κάθε Θεματική Ενότητα, σημειώνεται ο συνολικός αριθμός των δελτίων και διαχωρίζονται πόσα από αυτά αφορούν σε κείμενο και πόσα σε εικόνα. Στο τέλος του πίνακα, υπολογίζονται οι συνολικές αναφορές των δύο κατηγοριών. Στην Ποιοτική Ανάλυση γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί η προστιθέμενη αξία του κάθε κειμένου ή της κάθε εικόνας, που έχει επιλεγεί, όπως επίσης και το παιδαγωγικό τους αποτύπωμα.

Τα ευρήματα-Ποσοτική Ανάλυση

Πίνακας 1. Συχνότητα αναφορών στον φάκελο των Θρησκευτικών της Δ' τάξης

Θεματική Ενότητα	Κείμενο	Εικόνα	Σύνολο Δελτίων
1.Όταν οι άνθρωποι προσεύχονται	2	3	5
2.Παναγία, η μητέρα του Χριστού	4	10	14
3.Σπουδαία «παιδιά»	1	4	10
4.Όλοι ίσοι, όλοι διαφορετικοί	9	10	19
5.Ιεροί τόποι και ιερές πορείες	6	9	15
6.Χριστιανοί άγιοι και ιερά πρόσωπα άλλων θρησκειών	8	10	18
7. Ιερά βιβλία	2	6	8
Σύνολο Δελτίων	33	56	89

Ποιοτική Ανάλυση

Ο ρόλος της προσευχής για τη ζωή του καθενός ανθρώπου του πλανήτη και όχι μόνο των Ορθόδοξων Χριστιανών, αναδεικνύεται στο πρώτο κεφάλαιο του εγχειριδίου. Σε αυτό εντοπίζονται πέντε αναφορές που αναδεικνύουν διαπολιτισμικά στοιχεία, τρεις από αυτές είναι εικόνες και δύο κείμενα. Στις πρώτες σελίδες του, ο μαθητής έχει την ευκαιρία να γνωρίσει τον τόπο και τον τρόπο που προσεύχονται Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι μέσα από εικόνες (1: 12). Με την αρχή της τυπικότερης προσευχής, στην οποία στηρίζεται η πνευματική ζωή των πιστών του Ισλάμ, έρχονται σε επαφή οι μαθητές της Δ' Δημοτικού, διαβάζοντας: «*Εις το όνομα του ελεήμονος και φιλεύσπλαχνου Αλλάχ, τον Κύριο όλων των κόσμων*» (Εναρκτήριο Σούρα Κορανίου). Σε ένα άλλο κείμενο, απόσπασμα το οποίο θεωρείται από τους Εβραίους ως ομολογία της πίστης τους, «*η Σεμά Ισραέλ*», δηλαδή «*Ακου, Ισραήλ: ο Κύριος είναι ο Θεός μας – μόνο ο Κύριος*», διαβάζουν τα παιδιά και έτσι γνωρίζουν και στοιχεία του Ιουδαϊσμού(1: 22).

Εκτός από οικίες στους Ορθόδοξους Έλληνες Χριστιανούς εικόνες της Παναγίας, όπως η «*Παναγία, η Γλυκοφιλούσα*», η «*Παναγία Βλαχέρνα*» και η «*Παναγία η Σουμελά*», στο δεύτερο κεφάλαιο του εγχειριδίου, παρουσιάζονται έργα τέχνης που προβάλλουν τη μητέρα ως ένα πολύ σημαντικό πρόσωπο για τον κάθε άνθρωπο. Σε αυτά τα έργα, ως μητέρα όλων των ανθρώπων αναδεικνύεται η Παναγία. Το διαπολιτισμικό χαρακτηριστικό που εντοπίζεται σε αυτό το κεφάλαιο, αφορά στο γεγονός ότι ο μαθητής παρατηρώντας τα έργα τέχνης, αλλά και φωτογραφίες, αντιλαμβάνεται πως όλες οι μάνες του κόσμου, άσχετα με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά τους, αγαπούν τα παιδιά τους το ίδιο. Με την παρουσίαση έργων τέχνης που ανήκουν σε διαφορετικούς από τον δικό μας πολιτισμό και παραπέμπουν στην Παναγία, αβίαστα το παιδί υιοθετεί την άποψη πως «*η Παναγία είναι η μητέρα όλων των παιδιών του κόσμου: προστατεύει, φροντίζει, συμπάσχει αλλά και παρηγορεί*». Εκτός από τις δέκα εικόνες που καταγράφηκαν ως αναφορές, που αναδεικνύουν διαπολιτισμικά στοιχεία (2: 24-41), εντοπίζονται για τον ίδιο λόγο και τέσσερα κείμενα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το ποίημα «*Στη μαύρη Παναγιά*» του Πατήρ Αλβέρτου, από το Κογκό, αλλά και το κείμενο με τίτλο «*Η μητέρα του Χριστού στο Κοράνι*». Μέσα από το κείμενο αυτό γίνεται γνωστό στους μαθητές πως το Κοράνιο «*δίνει εξαιρετικά τιμητική θέση στην Παναγία και μιλάει πολλές φορές γι' αυτήν με πολύ μεγάλη ευλάβεια*» (2: 42-43).

Στο τρίτο κεφάλαιο εντοπίζονται αναφορές, οι οποίες αναδεικνύουν και πάλι στον διαπολιτισμικό προσανατολισμό του εγχειριδίου. Παιδιά από διαφορετικές χώρες και διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα αγωνίζονται να βοηθήσουν την οικογένειά τους. Καθώς οι μαθητές βλέπουν εικόνες που παρουσιάζουν συνομηλικούς τους να εργάζονται τόσο βαριά, έχουν την ευκαιρία να υιοθετήσουν απόψεις και στάσεις κατά της παιδικής εργασίας. Καθώς διαβάζουν: «*Σε πολλές χώρες η παιδική εργασία στερεί από τα παιδιά τις ευκαιρίες που εμείς, εδώ, θεωρούμε αυτονόητες, ότι κάθε παιδί, δηλαδή, πρέπει να τις έχει*», τους δίνεται η ευκαιρία να μετατραπούν εύκολα και αβίαστα σε υποστηρικτές των δικαιωμάτων των παιδιών όλου του κόσμου (3: 59). Αλλά και τα παιδιά πρόσφυγες, τα παιδιά μετανάστες, που το καθένα από αυτά είναι πλέον ο «*πλησίον*» τους, τα προβλήματά τους γίνονται θέμα συζήτησης στη σχολική τάξη και οι μαθητές της Δ' Δημοτικού ευαισθητοποιούνται και τους δίνεται η ευκαιρία να αποκτήσουν κάποια διαπολιτισμική συνείδηση (3: 62).

Ένα από τα επτά κεφάλαια του υπό μελέτη εγχειριδίου είναι αφιερωμένο στην αποδοχή της διαφορετικότητας, όπως αναδεικνύεται και από τον τίτλο του «*όλοι ίσοι, όλοι διαφορετικοί*». Στην πρώτη σελίδα διαβάζει ο μαθητής πως θα μάθει να αναγνωρίζει τις ικανότητες και τα χαρίσματα των συμμαθητών του και θα διαπιστώσει ότι όλοι συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο. Ο στόχος αυτός φαίνεται να επιτυγχάνεται μέσα από τα εννέα κείμενα και τις δέκα εικόνες που επιλέχθηκαν από τη συγγραφική ομάδα. Το γνωστό λαϊκό κινέζικο παραμύθι με τίτλο «*το ραγισμένο δοχείο*» ωθεί τους μαθητές να υιοθετήσουν την άποψη πως και τα «*ελαττώματα*» μπορούν να αναδειχθούν σε προτερήματα (4: 70). Στη συνέχεια, μαζί με την περιγραφή του μυστηρίου της Βάπτισης των Ορθόδοξων Χριστιανών, περιγράφεται το Βάπτισμα και το Χρίσμα των Καθολικών, το Βάπτισμα των Προτεσταντών, οι τελετές ενηλικίωσης στον Ιουδαϊσμό και οι τελετές ενηλικίωσης των Μουσουλμάνων. Τα συγκεκριμένα κείμενα συνοδεύονται και από σχετικές με τα θέματα εικόνες (4: 78-80). Η διαπολιτισμικότητα του φακέλου του μαθήματος των Θρησκευτικών που μελετούμε, θεωρείται εμφανής, εφόσον η ανάδειξη της ορθόδοξης πίστης δεν φαίνεται να περιορίζει την έκφραση της αναγκαιότητας της ισότητας των ανθρώπων που έχουν διαφορετικές θρησκείες. Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι όλες οι θρησκείες φαίνεται να έχουν την ίδια αξία, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο στους μαθητές να δεχθούν ως ίσους τους συμμαθητές τους που ανήκουν σε άλλες θρησκείες.

Ένα σημαντικό μέρος του εγχειριδίου αφιερώνεται στα Προσκυνήματα των Ορθόδοξων Χριστιανών και παράλληλα στους θρησκευτικούς προορισμούς των Ρωμαιοκαθολικών, στα Προσκυνήματα της Ιερουσαλήμ και σε αυτά της Μέκκας (5: 101-105). Όλα αυτά γίνονται γνωστά στους μαθητές καθώς διαβάζουν τα έξι κείμενα, τα οποία συνοδεύονται και από εννέα σχετικές εικόνες που έχουν την ευκαιρία να παρατηρήσουν. Η ιερότητα του κάθε προσκυνημάτων δεν έχει να κάνει με μία Θρησκεία, αλλά με διαφορετικές ωθώντας έτσι τα παιδιά να αναγνωρίσουν την ισότητα όλων των Θρησκειών και μάθουν να τις σέβονται.

Τα διαπολιτισμικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου φακέλου συνεχίζονται και στην έκτη ενότητα που έχει τίτλο: «*Χριστιανοί άγιοι και ιερά πρόσωπα άλλων θρησκειών*». Σε αυτή εντοπίζονται δέκα κείμενα και οχτώ εικόνες που προωθούν την αποδοχή της διαφορετικότητας σε πολυπολιτισμικό επίπεδο. Πολύ χαρακτηριστική είναι μία σύγχρονη ιστορία ενός Σύρου πρόσφυγα, του Χουσεΐν Σβαΐχ, η οποία παρουσιάζεται στους μαθητές μαζί με την παραβολή του Καλού Σαμαρείτη, αναδεικνύοντας έτσι τη διαχρονικότητα των παραβολών του Ιησού (6: 110). Ανάμεσα στα ιερά πρόσωπα της χριστιανοσύνης προβάλλεται και ένας Τούρκος, ο Αχμέτ Κάλφας ο εξ Αγαρηνών, ο οποίος «*αποφάσισε να γίνει χριστιανός και βαπτίστηκε κρυφά από τους συμπατριώτες του*» (6: 118). Η επιλογή αυτού του προσώπου, όπως και η παραπάνω ιστορία του Σύρου πρόσφυγα, εδραιώνουν τον διαπολιτισμικό χαρακτήρα του εγχειριδίου. Σημαντικά δεν είναι μόνο τα πρόσωπα που ασπάζονται τον χριστιανισμό, αλλά και ιερά πρόσωπα άλλων θρησκειών του κόσμου. Ο Μωάμεθ, ο απεσταλμένος του Αλλάχ (6: 121), ο Ραβίνος Ελιέζερ, Δάσκαλος του Ιουδαϊσμού

(6:122), ο Όσκαρ Ρομέρο, Αρχιεπίσκοπος της Καθολικής Εκκλησίας στο Ελ Σαλβαντόρ (6: 124), ο Μάρτιν Λούθερ Κίνγκ, μαύρος προτεστάντης πάστορας (6:124) και ο Μαχάτμα Γκάντι (6:125), αναδεικνύονται σεβαστά και ξεχωριστά πρόσωπα σε ισότιμη βάση με τους Έλληνες χριστιανούς.

Τα διαπολιτισμικά στοιχεία εντοπίζονται και στην τελευταία ενότητα του υπό μελέτη φακέλου του μαθήματος των Θρησκευτικών, η οποία αφορά στα «*Ιερά βιβλία*». Στην ενότητα αυτή γίνεται αναφορά αρχικά στην Αγία Γραφή και έπειτα οι μαθητές της Δ' Δημοτικού έχουν την ευκαιρία, μέσα από δύο κείμενα και έξι εικόνες, να γνωρίσουν τα βιβλία της Τανάκ (7:137), την ιερή γραφή των Εβραίων και το Κοράνιο των Μουσουλμάνων (7:138).

Συμπεράσματα

Μετά τα παραπάνω, μπορούμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι ο φάκελος του μαθήματος των Θρησκευτικών για την Δ' Δημοτικού προωθεί την αποδοχή της διαφορετικότητας από τους μαθητές. Οι ογδόντα εννέα αναφορές που σημειώνονται στον πίνακα ποσοτικής ανάλυσης δείχνουν πως τα διαπολιτισμικά στοιχεία του εγχειριδίου είναι πολύ ικανοποιητικά. Σύμφωνα με την ποιοτική ανάλυση φαίνεται πως ακόμη και ο μαθητής που παρουσιάζει έλλειμμα στην αποδοχή της διαφορετικότητας, έχει την ευκαιρία με τη διδασκαλία του εν λόγω εγχειριδίου να αναθεωρήσει τις απόψεις του και να αντιμετωπίσει ισότιμα τους συμμαθητές του, ακόμη και τον «άλλον», τον διαφορετικό.

Τα στοιχεία που εντοπίζονται στην παρούσα έρευνα και στοχεύουν στην αποδοχή της διαφορετικότητας, αφορούν ουσιαστικά στο πολιτισμικό επίπεδο και όχι σε άλλες μορφές, όπως για παράδειγμα αυτή της αναπηρίας. Η ποιοτική ανάλυση της έρευνας, όμως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε πως η Ορθοδοξία μοιάζει με μια τεράστια αγκαλιά που μπορεί να χωρέσει όλους τους ανθρώπους χωρίς να έχει σημασία το χρώμα τους, η γλώσσα τους ή η καταγωγή τους, καθώς συχνά, γίνεται αυτό αντιληπτό από τους μαθητές. Έτσι τα παιδιά προετοιμάζονται να είναι ικανά να αποδέχονται την κάθε μορφή διαφορετικότητας. Η υιοθέτηση από τους μαθητές και τις μαθήτριες της αξίας της αποδοχής της διαφορετικότητας είναι πολύ σημαντική για την αντιμετώπιση του σχολικού εκφοβισμού, όπως φαίνεται από τις προαναφερθείσες έρευνες του Στράντζαλη και της Παπανικολάου, των οποίων τα αποτελέσματα συμφωνούν με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Και από τις δύο, αναδεικνύεται ότι μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών επισημαίνονται και παρουσιάζονται οι αξίες της αγάπης προς τον άνθρωπο, του σεβασμού στους άλλους, την ενσυναίσθηση, την αποδοχή της ετερότητας και γενικά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τέτοιο τρόπο ώστε τα παιδιά να αντιμετωπίζουν τους συμμαθητές τους ως πρόσωπα και να μην ασκούν βία σε αυτά. Ιδιαίτερα η δεύτερη μελέτη ενισχύει τα συμπεράσματα της παρούσας, διότι αφορά και αυτή σε Φάκελο Θρησκευτικών.

Αξιοσημείωτη είναι η αποφυγή του ηθικοδιδασκισμού. Μέσα από την έρευνα δεν προκύπτει καμία αναφορά με ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα που να αποσκοπεί στην κατήχηση. Αντίθετα η εκπαίδευση που παρέχεται από το υπό μελέτη εγχειρίδιο φαίνεται να εξυπηρετεί στους παιδαγωγικούς σκοπούς των Νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων. Κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας, ζητείται από τους μαθητές να ανταποκριθούν σε πολλά και διαφορετικά ερεθίσματα και να ενεργοποιηθούν για να κατακτήσουν τη γνώση που παρέχεται από το σχολείο, που άλλες φορές τους ενδιαφέρει περισσότερο και άλλες φορές λιγότερο ή και κάποιες άλλες και καθόλου. Επιπλέον, ο στόχος για γνώση συνοδεύεται από τον στόχο για υιοθέτηση αποδεκτών κοινωνικών συμπεριφορών. Οι εκπαιδευτικοί από τη δική τους πλευρά, υπηρετώντας το απαιτητικό έργο τους να μεταφέρουν γνώση και να διαπαιδαγωγήσουν τους μαθητές τους, προβληματίζονται για τον τρόπο με τον οποίο μπορούν να επέμβουν στην κοινωνικοσυναισθηματική εξέλιξη των μαθητών τους και να τροποποιήσουν την συμπεριφορά τους, όταν χρειάζεται.

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι πολίτες της Ελλάδας αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν σε αξίες και σε καταστάσεις πρωτόγνωρες. Είναι γεγονός πως στην εποχή μας οι κοινωνίες έχουν

αλλάξει κατά πολύ. Η ελληνική κοινωνία στη νέα εποχή, ήρθε αντιμέτωπη με νεοεισερχόμενες πολιτισμικές ομάδες με αποτέλεσμα να αυξάνονται τα φοβικά σύνδρομα στην ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με τα παραπάνω, προτείνεται η δυνατότητα χρήσης, από τους εκπαιδευτικούς, σχολικών εγχειριδίων, με διαπολιτισμικό προσανατολισμό, εφόσον θεσμοθετείται το πολλαπλό βιβλίο.

Τέλος, η προετοιμασία του δασκάλου, όσον αφορά τον σχεδιασμό της διδασκαλίας, είναι αυτή που μπορεί να εξασφαλίσει την επιτυχία της διδασκαλίας και την ανεξαρτητοποίησή της από τα όρια του βιβλίου, το οποίο οφείλει να είναι σημείο αναφοράς και όχι περιορισμού των διδακτικών επιλογών κερδίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη θέση που του αναλογεί. Για να είναι ικανός ο εκπαιδευτικός να σχεδιάζει μία αποτελεσματική διδασκαλία, είναι απαραίτητη η ουσιαστική, οργανωμένη και υψηλού επιπέδου επιμόρφωση.

Αναφορές

Gerard, F. M. & Roegiers, X. (1993). *Conservoir et evalner dew Manuelsscolares*. Bruxelles: De Boeck-Universite

Gilbert, R. (1989). *Text Analysis and Ideology Critique of Curricular Content*. In: S. De Castell, A. Luke and C. Luke, eds. (1989). *Language, authority, and criticism: Readings on the school textbook*. London: Falmer Press, 61-73.

Luke, C., De Castell, S. & Luke, A. (1989). *Beyond Criticism: The Authority of the School Textbook*. In: S. De Castell, A. Luke and C. Luke, eds. (1989). *Language, authority, and criticism: Readings on the school textbook*. London: Falmer Press, 245-260.

Terence, L., Ron, T., Neville, C. (2010). *International Research Handbook on Values Education and Student Wellbeing*. Springer.

UNESCO, (2005). *Education for all. EFA Global Monitoring Report*. Διαθέσιμο στο: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001373/137333e.pdf> 08/08/2021

Ανθογαλίδου, Θ. (1989). Η σχολική ιδεολογία σήμερα: Ο ηγεμονικός λόγος των αναγνωστικών του Δημοτικού Σχολείου. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 46, 31- 40

Άχλης, Ν. (1983). *Οι γειτονικοί λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου – Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Άχλης, Ν. (1996). *Οι αξίες στα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού, Σχολείου (1954 – 1994)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Βρεττός, Ι. Καψάλης, Α. (1999). *Αναλυτικό Πρόγραμμα, σχεδιασμός – αξιολόγηση – αναμόρφωση*. ΑΘΗΝΑ: Οδυσσέας

Γεωργογιάννη, Π. (2008). *Βηματισμοί για μια αλλαγή στην Εκπαίδευση*, 7, Πάτρα.

Γιαγκάζογλου, Σ. (2013). *Η θεολογία της Ετερότητας και το θρησκευτικό Μάθημα στην Ελλάδα. Διαπολιτισμικές δυνατότητες και προοπτικές*. Στον συλλ. τόμο Τα Θρησκευτικά στο σχολείο – ο διάλογος και η κριτική στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2013, σελ. 357 – 364

Γιαγκάζογλου, Σ. (2017). Πλουραλισμός ή ομολογιακή νοοτροπία στο μάθημα των Θρησκευτικών; Στο: Β. Μητροπούλου, Θ. Αγοραστούδης & Κ. Ηλιάδης (επιμ.). *Διδακτικές Προσεγγίσεις στο μάθημα των Θρησκευτικών. Πρακτικά 1^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Θεολόγων, 20-21 Μαΐου 2017*. Θεσσαλονίκη: Θεολογική Σχολή & Περιφερειακή Διεύθυνση Π.Ε. & Δ.Ε. Κεντρικής Μακεδονίας. Διαθέσιμο στο:

<http://kmaked.pde.sch.gr/site/attachments/article/1650/praktikaSYNEDRIOU-THEOLOGIAS%20%2018-5-18.pdf> 06/08/2021

Γκόβαρης, Χ. (2004). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός.

Δαμιανάκης, Μ. (1997). *Η εκπαίδευση των Παλινοστώντων και Αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.

Δημάση, Μ. (2004). *Παρευξείνιες Γλώσσες- Διδακτικά Εγχειρίδια : οι απόψεις φοιτητών-τριών του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών*. Δ.Π.Θ.

Ευαγγέλου, Ο. (2007). *Διαπολιτισμικά Αναλυτικά Προγράμματα*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Θεοδοσιάδου, Κ. (2015). *Διδασκαλία και ετερότητα, οι προσωπικές θεωρίες εκπαιδευτικών που διδάσκουν σε πολυπολιτισμικές τάξεις*. Αθήνα: Μπατσιούλας

IREC. (2012). Σχέδιο δράσης για την πρόληψη ή/και την καταπολέμηση του ρατσισμού και των διακρίσεων κάθε είδους, την ανάδειξη της σημασίας της διαφορετικότητας και την καταπολέμηση της βίας στα σχολεία. Πρότυπος Συμβουλευτικός Οδηγός – Πρότυπο Υλικό Αναλυτική παρουσίαση προγραμμάτων και δράσεων για τη διαφορετικότητα, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη βία και την Αντιρατσιστική αγωγή. Διαθέσιμο στο: <http://kmaked.pde.sch.gr/site/attachments/article/544/sxedio%20drasis.pdf> 05/08/2021

Κιοσέ, Μ. (2016). *Διαφορετικότητα στην Εκπαίδευση: Μετανάστες μαθητές με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες ή αναπηρία*. Πτυχιακή Εργασία. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας.

Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. & Γκρίλης, Γ. (2019). Αλλαγές στη διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης: Παρατηρώντας την εφαρμογή του Προγράμματος Σπουδών των Θρησκευτικών (2017) στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Μία μελέτη περίπτωσης. *MENTOPAS 2019(17-18)*. 25-54 Διαθέσιμο στο:

https://www.researchgate.net/publication/341670499_Allages_ste_didaktike_methodologia_tes_Threskeutikes_Ekpaideuses_Paraterontas_ten_epharmoge_tou_Programmatos_Spoudon_ton_Threskeutiko_13/11/2021

Μαστροθανάσης, Κ. (2009). Προάγοντας τη μάθηση μέσα από την εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων. *Ανοιχτό Σχολείο*, 110, 29-33

Μαστροθανάσης, Κ. (2010). Η οπτική της λειτουργικής θεωρίας των σχολικών εγχειριδίων. *Ανοιχτό Σχολείο*, 114, 41-46.

Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Κέντρο Λεξικολογίας*.

Νόβα-Καλτσούνη, Χ. (1996). *Κοινωνικοποίηση: η γένεση του υποκειμένου, κοινωνικής επιστήμης και κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: GUTENBERG

Οδηγός Εκπαιδευτικού, (2014). *Νέο Σχολείο. Οδηγός Εκπαιδευτικού στα Θρησκευτικά Δημοτικού – Γυμνασίου*. Αθήνα. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Διαθέσιμο στο: http://iep.edu.gr/el/thriskoftika-odigoi-ekpaideftikoy_01/08/2021

Παπανικολάου, Μ. (2019). *Η πρόληψη του σχολικού εκφοβισμού – Αξιοποιώντας τις αξίες που αναδεικνύονται από το Φάκελο του Μαθήματος των Θρησκευτικών για την Τρίτη Δημοτικού*. Ξάνθη: ΣΠΑΝΙΔΗΣ

Περσελής, Ε. (2007). *Σχολική Θρησκευτική Αγωγή*. Αθήνα: Γρηγόρη

Πρόγραμμα Σπουδών (2014). *Νέο Σχολείο. Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού -Γυμνασίου*. Αναθεωρημένη έκδοση. Αθήνα Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Διαθέσιμο στο: <http://www.iep.edu.gr/el/thriskoftika-programmata-spoudon> 07/08/2021

Σγούρα, Α., Μάνσης, Ν. & Μητροπούλου, Φ. (2018). Διαπολιτισμική εκπαίδευση και κοινωνική ένταξη των παιδιών προσφύγων: Αντιλήψεις εκπαιδευτικών. *Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης*, 4, 108-129. Διαθέσιμο στο: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/dialogoi/article/view/16278> 08/08/2021

Στράντζαλης, Π. (2016). Η συμβολή του διδακτικού αντικείμενου του ΜτΘ στην πρόληψη και αντιμετώπιση της Σχολικής Βίας. Στο Σ. Γρόσδος, Α. Κόπτης, Ρουμπίδης & Α. Τσιβάς, Α.(επιμ.). *Σχολική Βία και Εκφοβισμός, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου*, 8-10 Απριλίου 2016. Θεσσαλονίκη: Περιφερειακή Διεύθυνση Π.Ε. & Δ.Ε. Κεντρικής Μακεδονίας. Διαθέσιμο στο: <http://www.kmaked.gr/site/phocadownload/praktika.pdf> 03/08/2021

Τσιπλητάρης, Α., & Μπαμπάλης, Θ. (2006). *Δέκα Παραδείγματα Μεθοδολογίας Επιστημονικής Έρευνας. Από τη θεωρία στην πράξη*. Αθήνα: Ατραπός.

Φραγκουδάκη, Α. (1978). *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου: Ιδεολογικός Πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*. Αθήνα: Θεμέλιο.